

Анатолій Шевченко, Сергій Гераськов

РЕЛІГІЙНИЙ ФАКТОР У ЖИТТІ ЯПОНСЬКИХ САМУРАЇВ ТА ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

У статті проведено компаративний релігієзнавчий аналіз місця релігії в житті козаків і японських самураїв. Розглянуто специфіку конфесійної належності козаків і самураїв, окреслено типи їхньої релігійності, на конкретних прикладах проаналізовано особливості віросповідань і культових практик. Зроблено висновок про фундаментальне значення релігійного чинника для розвитку козацьких і самурайських воїнських практик.

Ключові слова: запорозькі козаки, японські самураї, релігійність, обрядовість, компаративний аналіз

A. Шевченко, С. Гераськов. Религиозный фактор в жизни японских самураев и запорожских казаков: компаративный анализ

В статье проведен компаративный религиозоведческий анализ места религии в жизни запорожских казаков и японских самураев. Рассмотрена специфика конфессиональной принадлежности казаков и самураев, обозначены типы их религиозности, на конкретных примерах проанализированы особенности вероисповеданий и культовых практик. Сделан вывод о фундаментальном значении религиозного фактора для развития казаческих и самурайских воинских практик.

Ключевые слова: запорожские казаки, японские самураи, религиозность, обрядовость, компаративный анализ.

A. Shevchenko, S. Geraskov. Religious factor in life of Japanese Samurai and Zaporizhya Cossacks: comparative analysis

Comparative analysis of place of religion in life of Zaporizhya Cossacks and Japanese Samurai is conducted by the authors from religious studies point of view. Specifics of Cossacks and Samurai confessional identity is observed, types of their religiousness are marked, peculiarities of doctrines and ritual practices are analyzed on particular examples. The conclusion is made about fundamental role of religious factor for the development of Cossack and Samurai martial practices.

Key words: Zaporizhya Cossacks, Japanese Samurai, religiousness, ritual practices, comparative analysis.

В історії людства завжди відбувався взаємовплив між релігійними і військовими процесами, що можна пояснити наявністю багатьох спільних компонентів, які поєднують зміст релігійних систем з військовими традиціями. Внаслідок подібного синтезу можна помітити, що завдання і методи, які пропонуються релігією і військовою справою, багато в тому є схожими. Так, головною метою в обох випадках є перемога: чи то над ворогом під час битви, чи то над гріховною стороною буттєвості під час релігійних практик. Наочним прикладом наведеного взаємозв'язку є культури Японії та України, які розвивалися за умов, коли релігія і війна відігравали роль визначальних чинників розвитку. Це відбувалося, насамперед, завдяки феномену самурайства, яке володарювало в Японії впродовж XII-XIX ст., і, відповідно, козацтва, яке впливало на хід розвитку України в XVI-XVIII ст. Вплив самураїв на японську культуру був настільки значним, що її можна характеризувати як «лицарську», маючи на увазі фундаментальне значення воїнських традицій для життя японців. У цьому сенсі українська культура теж є «лицарською», в першу чергу, через козацтво, військовим і політичним центром якого в XVI-XVIII ст. була Запорізька Січ.

Незважаючи на те, що в 1775 р. було знищено Запорізьку Січ, а в 1873 р. було скасовано самурайські привілеї, ті культурні цінності, які сформувалися всередині козацького і самурайського класів, існують і в наш час. Самурайські традиції в тому чи іншому вигляді продовжують зберігатися в сучасній Японії. Їх зовнішні вияви є різноманітними, оскільки охоплюють майже всі сфери життя, починаючи від кінематографічних образів і завершуючи специфікою японських ділових відносин. Кульмінацією цього впливу можна вважати феномен японських будо, які швидко отримали популярність в усьому світі. Що ж до розвитку козацьких традицій у незалежній Україні, то в 1995 р. Президентом України було видано Указ «Про відродження історико-культурних та господарських традицій українського козацтва». У ньому було постановлено схвалити громадські ініціативи щодо державної підтримки подальшого розвитку і діяльності організацій українського козацтва, які об'єднують громадян України, що зараховують себе до козаків [10, с. 8].

Традиційна самурайська культура сьогодні є предметом дослідження у багатьох країнах світу, не обмежуючись кордонами Японських островів. Відтак, окрім робіт власне японських авторів (К. Нукарія, С. Такуан, Д. Юдзан, Ц. Ямамото), а також самурайського героїчного епосу в жанрі військових оповідей гункі, можна виділити напрацювання англо-американських японознавців (В. Варлі, О. Ратті, Дж. Б. Сенсом, А. Уестбрук та інші). Потрібно згадати і роботи російських науковців

(О. А. Долін, О. О. Маслов, Г. В. Попов, О. Ю. Сініцин, О. Б. Спеваковський тощо). Що стосується України, то дуже важко віднайти роботу, присвячену даній тематиці. Це тенденція уявляється дивною, оскільки, здавалося б, у країні з давніми військовими традиціями подібні розвідки не повинні бути проблематичними. На підтвердження маємо достатньо велику кількість робіт, у яких досліджується вплив релігії на життя козаків (О. М. Апанович, В. Голобуцький, А. М. Колодний, І. Лиман, Г. П. Надхін, Д. І. Яворницький, П. Л. Яроцький тощо).

З огляду на вищесказане, метою нашого дослідження є проведення релігієзнавчого компаративного аналізу місця релігійного чинника у житті японських самураїв і запорізьких козаків. Оскільки українська і японська культури розвивалися в різних умовах, проведення конкретного компаративного аналізу могло б виявити специфіку обох культурних традицій кращим чином. Водночас подібний аналіз є корисним і для знаходження спільних точок дотику.

Перш за все, необхідно розглянути питання конфесійної належності. Як відомо, Запоріжжя знаходилося на перехресті трьох конфесій – православ'я, католицизму й ісламу, однак козацтво традиційно дотримувалося православ'я. До Запоріжжя приймалися люди будь-якої національності, однак вони повинні були сповідувати православну віру, без цього вони не мали права жити на Січі. Кожен, хто приходив на Січ, мав визнавати православні догмати, поститися, знати символ віри і молитви. Ця умова була обов'язковою для всіх; якщо людина належала до іншої конфесії, вона все одно мусила прийняти православ'я. Обов'язковість навернення підкреслюється низкою документів. У наказі запорозьким депутатам у Комісії для складання нового Уложення про прийняття до Війська запорозького сказано: «У Військо Запорозьке із різних націй, для помешкання і служби малолітніми і вже повнолітніми люди приходять, і по прийнятті ними закону Грекоросійського православного і на вірність Її Імператорській Величності присяги записуються на службу» [13, с. 653].

Щодо самураїв, то їх релігійні уподобання ніколи не були регламентованими настільки чітко, оскільки існували в еkleктичному вигляді. Важливо підкреслити багатогранність релігійних уявлень самурайства, якщо мова йде про вплив релігії на життя бусі. Часто можна зустріти категоричне ствердження, що всі самураї були виключно дзенбуддистами [7, с. 25]. Насправді ідеологія японських воїнів мала вигляд комплексу, який утворювали щонайменше три вчення: синто, буддизм і конфуціанство. При цьому всі три системи не існували у воїнській свідомості в чистому вигляді, що простежується на прикладі самурайських регулятивів, об'єднаних під назвою бусідо. Це явище поясню-

ється еклектичністю японської культури як такою, здатністю японців використовувати те, що сподобалося, в незалежно від його можливої дисгармонії з іншими, вже наявними елементами. Відтак самураї органічно поєднували буддійську концепцію просвітлення з конфуціянськими ідеями шанування господаря і виконання обов'язку, додаючи до цього синтоські вірування в духів-заступників. Ця полірелігійність існувала від появи до зникнення самураїв як класу, час від часу набуваючи нових форм і виявів, але залишаючись незмінною у своїй основі.

На перший погляд, різниця між конфесійною прив'язаністю козаків і самураїв є істотною, однак при більш ретельному аналізі стає зрозумілим, що козакам також був властивий релігійний плюралізм. У світосприйнятті запорозького козацтва, що формувалося протягом кількох століть, поєдналися елементи російського й українського розуміння православ'я та оригінальних релігійних поглядів, що виникли в самому козацькому середовищі [6, с. 43]. Козацьке православ'я мозаїчно містило в собі елементи візантійського православ'я та архаїку стародавніх родових обрядів. Тобто релігійна еклектика певним чином була характерною і для українських воїнських традицій.

Якщо аналізувати вплив релігії на життя козаків, то варто погодитись з О. М. Апановичем, який наголошує на тому, що в часи існування запорозького козацтва весь світ був віруючим [1, с. 208-209]. Релігія була основою формою світосприйняття, і тому навіть атеїстичні ідеї набирали форми релігійних течій, а національно-визвольні рухи, політичні та військові конфлікти набували релігійного характеру. Релігія супроводжувала людину протягом усього її життя. Релігія панувала в мистецтві та літературі. Свята, під час яких люди відпочивали і спілкувалися зі своїми близькими, були релігійними. Тому світогляд запорозького козацтва теж мав релігійний характер, виявляючись зовні у формі православ'я.

Значення релігії для самурайських практик не зводилося лише до того, що вона надавала культові предмети для вшанування. Релігія охоплювала всі аспекти розвитку особистості японського воїна, впливаючи на його фізичне, моральне і духовне вдосконалення. З кожної релігійної системи відбиралося те найкраще, що могло якомога ефективніше функціонувати в жорстких військових умовах. Релігійні ідеї набували вигляду мотивацій, які покладалися до основи бойових мистецтв. При цьому формування «картини світу» самурайства проходило в той час, коли релігійні домінанти вже були визначальними для Японії, але релігію ще важко було відділити від політики, і, на думку Ж. Ре-нондо, «уряд і релігія були ще дуже міцно пов'язані» [11, с. 149]. Політика і релігія взаємодіяли, зберігаючи ідентичність

інтересів, що і зараз є характерною рисою японської культури. Нагадаємо, що фактичне ототожнення релігії і політики, насамперед, у їх військовій спрямованості, було характерним і для західної цивілізації середньовіччя. Священні війни на Близькому Сході і завоювання американського континенту заради віри – це зовнішні вияви розмитості понять сакрального і профанного для середньовічної людини.

Варіант православ'я, що сповідувався на Запорозжжі, істотно відрізнявся від догматичного, основні риси якого збереглися, зокрема, в Росії. Релігійність запорозьких козаків носила здебільшого обрядовий характер, не була та й не могла бути богословсько обґрунтованою. Козацька релігія мала багато схожих рис з віруваннями й обрядовістю населення Лівобережної України. Між Лівобережжям і Запорозжжям існував постійний тісний зв'язок, у тому числі й у релігійній сфері, тому й обряди та традиції мали подібний характер. Проте існували і розбіжності у релігійному світосприйнятті українців у цілому і запорозьців, пов'язані з особливостями життя останніх. Воно значно відрізнялося від українського оригінальними законами, системою управління, військовою організацією тощо. Це навіть надало підставу О. Я. Єфименку стверджувати, що «Запорозжжя розвинуло в собі деякі сторони цього життя до такої своєрідності, яка надає цьому соціально-політичному організму риси повної винятковості» [3, с. 335]. Запорозькі козаки, постійно відчуючи небезпеку з боку сусідів і часто ведучи війни, покладали велику надію на Боже провидіння.

Козацькі маси зберігали майже дитячу безпосередність сприйняття обрядів та свят. Тому найбільш сильні релігійні почуття викликали зовнішні чинники ритуалів – урочистість, пишність тощо. Козаки надзвичайно шанували Біблію, але мало хто з них читав текст Святого Письма. Запорозьці щиро вірили в Бога і проголошували свою відданість ідеалам православ'я, проте, за висловом Ш. Лезюа, «жили скоріш за звичаями, ніж за законами» [8, с. 433]. З огляду на особливості своєї релігійності, запорозьці доповнювали релігійну поведінку елементами, що в тій чи іншій формі символізували специфіку січового життя. Так, вони зберігали традиції, пов'язані з церковним поминанням полеглих на полі бою. Важко уявити, щоб хтось із запорозьких священників ризикнув затримати поховання козака, вимагаючи більшу плату за обряд, як це нерідко траплялося в інших регіонах України [4, с. 195].

Релігійна складова в житті самураїв відігравала подібну роль. Дзен-буддизм цілком відповідав самурайським запитам: не залежав від письмової традиції й не обтяжував складними філософськими ідеями. Не дивно, що прості практичні основи дзен були багато в чому при-

вабливими для воїнів, яким важко було збагнути метафізичні тонкощі інших буддійських течій. У практичному плані самураї цінували дзен як систему, що закликає, ставши на обраний шлях, не повертати назад. Воїнське мислення було відносно простим і не налаштованим на філософування, що гармонічно поєднувалось із вченням дзен. У цьому Д. Т. Судзукі вбачає одну з головних причин тісних стосунків між дзен і самураями [14, с. 69]. Не слід забувати і про аскетичну спрямованість дзен-буддизму, яка добре доповнювала самурайську войовничість. З іншого боку, самураї вірили у заступництво синтоських божеств камі. Ця віра зміцнилася у другій половині XIII ст., коли Японії двічі загрожували нападами монголи. Ураган, який врятував незалежність японської держави, щоразу знищуючи численний монгольський флот, самураї назвали «божественним вітром» (камікадзе). Відтоді у воїнів з'явилася впевненість у тому, що синтоські камі будуть заступатися за них в умовах воєн, як вони вже зробили це під час монгольської навали. Нарешті, самураї, як і козаки, важливе значення надавали обрядовості. Шлях до морального вдосконалення пролягав через конфуційські правила та норми. Майже у всіх японських провінціях були відкриті конфуційські школи для самурайського прошарку, так само як і на території всієї Січі функціонували церковно-парафіяльні навчальні заклади.

Специфіка конфуційського вчення зумовлювала подеколи надмірну деталізацію життя самураїв. Кількість самурайських настанов у сфері церемоніалу невпинно збільшувалася, зумовлюючи трансформацію традиційних воїнських цінностей. Зазначимо, що в Запорозькій Січі також поступово утворився могутній пласт побутової релігійності, що втілювалося у звичаї не страчувати злочинців під Великий піст, у релігійній атрибутиці козацьких поховань тощо. Козаками вшановувалося досить вузьке коло святих (культ Покрови Пресвятої Богородиці, Миколи Чудотворця, Андрія Первозваного), причому вплив воїнських традицій відбувався і в цьому аспекті релігійного життя. Так, запорожці шанували архистратига Михаїла, «воєводу небесних сил». Вони проголошували Михаїла Началоводцем, Предводителем військового товариства, називали його патроном і заступником Війська [15, с. 62-63]. У фортеці Старий Кодак в ім'я Михаїла було побудовано православний храм. У той же час у самурайському середовищі існував культ бога війни Хатімана, на честь якого полководець Мінамото Йосіе також побудував храм у селищі Цуругаока.

Характеризуючи особливості релігійності запорозьких козаків і японських бусі, варто також зупинитися на ставленні до зброї. Козаки так часто використовували під час релігійних свят і обрядів зброю, на-

самперед, вогнепальну, що можна говорити про існування своєрідного її культу. Так, на Запорозжжі був звичай під час хрещення хлопчиків, що народилися у козаків, підсипати в купіль порох. В інших регіонах Російської імперії використання пороху під час хрещення не було поширене. Зброя використовувалась козаками, зокрема, у день Богоявлення, коли до Січі приїздили навіть ті козаки, які жили по зимівниках. Разом із січовими козаками вони в повному озброєнні, з гарматами, йшли до церкви. Після закінчення літургії і водохрещення настоятель занурював хрест у воду, і в цей момент козаки давали перший залп з рушниць і гармат. Після трикратного занурення хреста козаки починали «вже жарити во всі тяжкі, скільки кому завгодно» [13, с. 27-28].

Самураї завжди виявляли найглибшу повагу до холодної зброї, в першу чергу, до меча. Т. Маккетчі вважав, що «мабуть, немає іншої такої країни у світі, де меч отримав би стільки пошани і слави, як в Японії» [17, с. 58]. Навіть в Англії, де в епоху середньовіччя мечам давали власні імена і наділяли надзвичайною силою, не було настільки розвиненого «культу сталі». Японська міфологія і обряди сінто, у тому числі процедура сходження імператора на трон, є свідченнями на користь того, що меч використовували як за військовим, так і за церемоніальним призначенням. Коли в самурайській родині народжувався хлопчик, поряд із ним одразу клали меч, закликаючи духів допомагати йому [18, с. 53]. Характер складної ритуальної науки, духовно пов'язаної з даосизмом і сінто, мало і мистецтво стрільби з лука (кю-дзюцу). Вважалося, що саме божество камі, а не людина, забезпечує потрапляння стріли у ціль. Постріл у кю-дзюцу мав особливе сакральне навантаження. Основні принципи «правильного пострілу» – концентрація уваги, розслаблення тіла, контроль над диханням – точно відповідали дзен-буддійській практиці дзадзен, одним із завдань якої також було спустошення свідомості.

Таким чином, компаративний підхід до визначення місця релігії в житті запорозьких козаків і японських самураїв дозволяє виділити як спільне, так і відмінне в українських і японських воїнських практиках крізь призму їх зв'язків з релігійними ідеями. Козацькі й самурайські традиції мали певний релігійно-філософський підтекст протягом всієї історії свого існування. Цей підтекст набував історичних змін, однак не зникав на жодному з етапів розвитку воїнських практик козаків і самураїв. Як наслідок, маємо утворення двох специфічних типів релігійності, перший з яких, козацький, відзначається достатньо чіткою конфесійною прив'язаністю до православ'я, а другий, самурайський, детерміновано впливом кількох релігійно-філософських систем. Ці типи певною мірою вплинули на формування релігійності сучасних

українців і японців. Відтак, метод компаративного аналізу, на нашу думку, повинен посідати важливе місце в дослідженнях вітчизняних науковців, адже розуміння власної культури є недосяжним поза контекстом розуміння інших культур.

Література

1. Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків. – К. : «Дніпро», 1991. – 334 с.
2. Долин А. А., Попов Г. В. Кэмпо – традиция воинских искусств. – М. : «Наука», 1991. – 429 с.
3. Ефименко А. Я. История украинского народа. – СПб. : Изд. общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. – 391 с.
4. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. – К. : Т-во «Знання», КОО, 1999. – 735 с.
5. Китагава Дж. М. Религия в истории Японии / Пер. с англ. Н. М. Селиверстова. – М. : «Наука», 2005. – 588 с.
6. Лиман І. Лицарі православ'я чи «еретичні сини?» (Особливості релігійності запорозьких козаків II Людина і світ. – 2004. – № 9. – С. 43-51.
7. Маслов А. А. Тайные коды боевых искусств Японии. – Ростов н/Д : «Феникс», 2006. – 400 с.
8. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К. : «Дніпро», 1982. – 496 с.
9. Нукария К. Религия самураев. Исследование дзэн – буддийской философии и практики в Китае и Японии. – СПб. : «Наука», 2003. – 246 с.
10. Основні документи, що регламентують роботу Українського Ресстрогового козацтва / Авт. уклад. М. В. Паньков, О. С. Фомічов. – К. : ІПШ «Наука і освіта», 2005. – 100 с.
11. Рагги О., Уэстбрук А. Секреты самураев. Боевые искусства феодальной Японии. – Ростов н/Д. : «Феникс», 2000, 544 с.
12. Синицын А. Ю. Самурай-рыцари Страны восходящего солнца. История, традиции, оружие. – СПб. : «Паритет», 2001. – 352 с.
13. Скальковский А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ : «Січ», 1994. – 678 с.
14. Судзуки Д. Т. Дзэн и японская культура. – СПб. : «Наука», 2003. – 522 с.
15. Феодосий (Макарьевский). Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени феодального открытия ея. – Екатеринослав, 1976. – 398 с.
16. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К. : «Наукова думка», 1980. – Т. 1. – 592 с.
17. McClatchie T. The Sword in Japan: Its History and Tradition // Transactions of the Asiatic Society of Japan. – Yokohama, 1874. – Vol. 1. – Pt. 2. – P. 55-63.
18. Yamakama Kikue. Women of the Mito Domain: Recollections of Samurai Family Life. – University of Tokyo Press, 1992. – 196 p.